

JAKAB RÉKA

Pápa város zsidó társadalma a XIX. század első felében

NÉPESEDÉS

AZSIDÓSÁG TÖMEGES BETELEPEDÉSE Magyarországra a XVIII. század második felében kezdődött el és az időnkénti korlátozások ellenére a XIX. században is dinamikus növekedést mutat.¹ A korszak elején főként a Habsburg-birodalom nyugati területeiről (Ausztria, Csehország, Morvaország), illetve Kelet-Poroszországból érkeznek. A XIX. században jelentősen növekszik a keleti, főként lengyelországi zsidóság bevándorlása.² A kiváltságokat védő szabad királyi városok helyett a betelepülők főként uradalmi birtokokon, jómódú köznemesek, közbirtokosságok területén és a mezővárosokban telepednek le. Az 1840:29. tc. értelmében a bányavárosok kivételével bárhol letelepedhettek zsidók Magyarországon. Ennek hatására nagyméretű bevándorlás indul meg a birodalom más részeiről is.³

A XVIII. század közepén meginduló betelepülések nyomán Pápa városban alakult ki Veszprém vármegye legnagyobb zsidó közössége, mely egy évszázad múlva csaknem elérte a háromezer főt és egészen a vészkorszakig megmaradt a megye legnépesebb közösségének.

A pápai zsidó közösség kialakulását és folyamatos növekedését a földesúrtól, Esterházy Ferencről kapott oltalomlevél segítette. Az 1748. május 10-én⁴ kelt oklevél engedélyezte a korábban már a földbirtokos engedélyével a városba költözött zsidók részére hitközség alapítását. Ekkor 16 zsidó család élt a városban.⁵ Az első betelepülők a Belső- és Alsóvárost összekötő Salét-

¹ 1787-ben: 80.775 fő, 1805-ben 127.000 fő, 1840-ben 244.000 fő élt Magyarországon. GONDA László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Bp., 1992. 57.

² A bevándorlás adatait lásd a mellékletben!

³ 1850-ben a zsidó lakosság száma eléri a 368.000-t, lakosságon belüli arányuk a 2,8%-t. GONDA, 1992. 72.

⁴ KAPOSSY Lucian: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. 197.

⁵ HUDI József: A pápai zsidó község és önkormányzata 1748–1848. In: ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és neprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nem zsidók együttéléséről. Szerk. Deáky Zita–Csoma Zsigmond–Vörös Éva. Bp., 1994. 40.

rom utcában telepedtek le, itt volt imaházuk, halottaikat pedig a Kálvárián temették el. 1752-ben már 18, 1785-ben 86 család, összesen 460 fő élt a városban és korszakunk végéig folyamatosan nőtt a közösség. 1799-ben Pápa Belső- és Külsővárosban 119 zsidó családot írtak össze⁶, 1804-ben pedig már 162 családot, akik családtagjaikkal együtt 676 főt tettek ki⁷, a háztartásban élő idegenekkel együtt mintegy 850-900 fős közösséget alkottak.⁸

A Pápán lakó zsidóság XIX. század közepi társadalmi és demográfiai helyzetéről legteljesebb képet nyújtó fennmaradt forrás az 1848-ban készült, a vármegyei zsidóságot számba vevő összeírás Pápa városra vonatkozó része volt.

Dolgozatom a Veszprém Megyei Levéltárban található összeírás⁹ elemzésével a korabeli pápai zsidóság társadalmi, jogi és népesedési helyzetét próbálja megvilágítani.

Magyarországon a zsidó lakosság külön számbavételére a Mária Terézia által az örökösödési háború idején rendkívüli hadiadóként bevezetett, majd II. József korától türelmi adóként szedett pénz mértékének megállapítása okán került sor. Az adatsorok tartalmazzák a jövedelemmel rendelkezők mellett a jövedelem nélküli családfőket is, valamint az özvegy családfőket. Ezek az összeírások a család-/háztartásfők neve mellett tartalmazzák az együtt élő családtagok számát, valamint a családfő, ill. a felnőtt fiúk keresetmódját és néhol jövedelmét. A szoros családtagokon kívül számszerűen összeírták a cselédeket, szolgálókat, segédeket, kézművesek esetén a foglalkoztatott legényeket, illetve a háztartásban élő, jövedelemmel nem rendelkező szegényeket is. Az így készült összeírások viszonylag pontos képet nyújtanak a zsidó közösségek népesedéséről és társadalmi helyzetéről. A pápai lakosságra vonatkozó utolsó ilyen összeírás 1831-ben készült.¹⁰ A forrás szerint Pápán ekkor 1232 zsidó élt. Bár az összeírás teljesnek látszik, mégis feltűnően nagy a különbség a 17 évvel később, 1848-ban összeírt lakosság-számhoz képest, amikor 2961 főt írtak össze. A nagy különbség oka elvileg következhet egy feltételezett nagyarányú bevándorlásból, azonban a város összlakosságára vonatkozó adatok nem növekedtek ilyen mértékben, illetve

⁶ MOL P1216. Az Esterházy család pápai uradalmának iratai, capsza 61, nr. 113.

⁷ Uo.

⁸ VeML IV.1. h. Pápa város 1804-es összeírása, izraelita felekezethez tartozók

⁹ VeML IV. 1. h. A pápai közép főszolgabírói járásbeli zsidók összeírása. Pápa város, 1848.

¹⁰ VeML IV. 1. b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1347/1831. sz. A pápai zsidók és jövedelmük összeírása. 1831.

ilyen nagyarányú beköltözésről nem tudunk. Minden bizonnyal a fenti összeírásból bizonyos csoportok kimaradtak.¹¹

1848-at megelőzően Pápa város népességének összeírására az 1828-as országos összeírás alkalmából került sor. Ekkor a város lakossága 13232 fő volt. A legközelebbi adat, mely lehetővé teszi a zsidó összeírás eredményének összevetését a városi lakosságával, egy 1847-ben kelt alispáni jelentés.¹² Eszerint Pápan 1847-ben 12332 fő élt. Az összlakosságon belül a zsidók száma 601 háztartásban 2947 fő volt, ezáltal a lakosság második legnagyobb közösségét alkották (24%) a katolikusok után. A pápai zsidók a Veszprém vármegyében lakó zsidóság (összesen 9169 fő) közel egyharmadát tették ki. Az egy évvel későbbi adatok lényeges eltérést, növekedést vagy csökkenést nem mutatnak, a város lakosságának egynegyedét továbbra is a zsidó lakosság alkotja.

A FORRÁSRÓL

A vármegyei zsidóság helyzetét felmérő összeírás egy 1848. május 13-án kelt belügyminiszteri leirat alapján készült el, melynek indítéka a forradalom nyomán az egyes városokban kitört zsidóellenes hangulat és zavargások miatt megbomlott közrend helyreállítása volt.¹³ Az 1840:XXIX. tc. betartása, mely többek közt szabályozta a magyarországi zsidóság letelepedési jogait, nem mindenütt ment zökkenőmentesen. A forradalomban felbolydult országban számos helyen a bűnbakot kereső tömeg közhangulata a zsidó lakosság ellen fordult és megpróbálta lakóhelyéről elűzni. Az idézett törvény által letelepedési engedélyt szerzők nem voltak elűzhetők, ám minden zsidó közösségben igen nagyszámú betelepülő húzódott meg, aki nem rendelkezett letelepedési engedéllyel. A közösségeket alkotó két különböző státuszú

¹¹ Fényes Elek leíró statisztikájában, melynek adatai az 1828-as népszámlálásból indulnak ki, szintén a háromezer főhöz közelítő, 2714 zsidóról tud a városban. FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. I–II. köt. Pest, 1851. Pápa. II. köt. 193–194.

¹² VeML IV.154. Tisztiszéki iratok, 1849. nr. 86.

¹³ A zavargásokra lásd: HUDI József: Veszprém megyei parasztmozgalmak 1848/49-ben. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém, 1984. 373–374. Az összeírás a belügyminiszter rendeletére készült. A leiratot a megye közgyűlésén tárgyalta és utasította járási szolgabírót a rendelet végrehajtására. Az összeírást a járási főszolgabíró, egy esküdt, a zsidó község jegyzője, valamint a város polgármestere és jegyzője írta alá. A belügyminiszteri utasítás nem található meg a VeML-ben, szövegét kiadta a Zala Megyei Levéltár: A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849. Sajtó alá r.: NÉMETH László. Zalai Gytm. 52. Zalaegerszeg, 2002. 177–178.

lakosság arányának felmérését célozta a rendelet. Az összeírás pontosan rákérdezett a helyben talált zsidó lakosság legális vagy illegális tartózkodására.

Pápán 1848. március végén igen nagyszámú zsidó érkezett a városba engedély nélkül. Ez összefüggött azzal, hogy ekkor Pápán heti és országos vásár is volt. A főként kézművesek által irányított közvélemény a zsidók városból való eltávolítását követelte, ám a város és az uradalom nem volt hajlandó a letelepedési engedéllyel ugyan nem rendelkező, de már több éve itt élő zsidókat is kiutasítani a városból a márciusban érkezettekkel együtt. Április végén egyesek berontottak a tehetősebb zsidók házaiba és elvették fegyvereiket. A városba kirendelt miniszteri biztos a lakhatási engedéllyel rendelkezőket törvényi oltalom alá vette, egyébként pedig a lakosságot karhatalom kilátásba helyezésével a törvények betartására kötelezte.¹⁴

A belügyminiszteri utasítás a zsidó lakosság családonkénti, azaz háztartásonkénti összeírását rendelte el, utasításához pontos mintát mellékelve.¹⁵ Az összeírás rovatai a következők voltak:

1. Családtagok névsora
2. Életkor
3. Születés helye (ország, község)
4. Letelepedési engedély
5. Ha nincs letelepedési engedély, mióta lakik Magyarországon, a községben
6. Kereset módja
7. Magaviselete
8. Észrevételek

Az összeírás — mint a fenti rovatokból is kiderül — részletességét tekintve eltér a korábbi összeírásoktól. Itt ugyanis a családfő neve mellett nem pusztán számokkal közlik a családtagokat, hanem név szerint megismerhetők a feleségek, a gyerekek és minden személy (magányos felmenő, rokon, iparos- ill. vándorlegény), aki a családfővel közös háztartásban élt. További pozitívuma a forrásnak, hogy minden valószínűség szerint az egyes lakosok valódi életkorát közli. Míg a legtöbb összeírás jellegű forrásban az életkori adatok a kerekítések végett általában csak fenntartásokkal kezelhetők, itt az életkorok nagy szórást mutatnak. Ritka a kerekített szám, az 1 évesnél kisebb

¹⁴ HUDI 1984. 374.

¹⁵ A mellékelt mintának köszönhetően az egyes vármegyék felmérései egységes összeírásokat eredményeztek.

gyermekes esetében pedig gyakran találkozunk egészen pontos meghatározással: $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{3}{4}$, stb. éves.

A letelepedés indokoltságának vizsgálatával is összefügghet, hogy az összeírók törekedtek az egyes háztartásbeli tagok kapcsolatainak feltérképezésére, melynek eredményeként jól kibontható a kapcsolatok sokrétősége, ezáltal sokféle elemzésnek nyújtva lehetőséget.

HÁZTARTÁS ÉS CSALÁD

Az elemzett 1848-as Pápa városi zsidó összeírás 618 háztartásban 2961 főt talált a városban. Az egy háztartásra eső személyek átlagos száma 4,79 fő volt.

A zsidó össznépeségen belül a nemek aránya: 1478 férfi, 1483, mely lényegében kiegyenlített.

A család és háztartás fogalmak tartalmi elválasztásához Dávid Zoltán tanulmányában használt kategóriákat vettem figyelembe.¹⁶ Eszerint külön családot alkot minden házaspár; az özvegyek, akik önálló családfők, illetve más családdal élnek, de gyereket nevelnek. Nem tekintettem külön családnak a magányos felmenőket, testvéreket, rokonokat vagy idegeneket. Nukleáris családot alkotnak a házaspárok gyerekekkel vagy gyerek nélkül, illetve a megözvegyült férfi vagy nő, ha gyermeket nevel. Nagycsalád kategóriába soroltam a több vérségi család: házas szülők és házas gyerekeik, vagy házas testvérek együttélését.

A háztartások elkülönítésénél az összeírásban szereplő elkülönítést vettem figyelembe, ui. az összeírók minden biztonnyal háztartásonként haladva egy szám alá az egy háztartásban élőket sorolták be. Az így számba vett 618 háztartás közt megtaláljuk a Peter Laslett-féle háztartás-tipológia mind a négy kategóriáját.¹⁷

A fentiek alapján a pápai zsidóság körében az alábbi család- és háztartástípusok különíthetők el:

¹⁶ DÁVID Zoltán: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748. Bp., 1973. 7.

¹⁷ Egyszerűsített/összevont formában a tipológia a következő 4 kategóriát különbözteti meg: 1. egyedülálló személy, 2. nukleáris család háztartás, 3. kiterjesztett család háztartás, 4. többcsaládos háztartás. Lásd: FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779). In: Népeségtudományi Kutató Intézet. Történeti demográfiai füzetek 2. 1985/2. 7–45.

1. sz. táblázat
Családtípusok

Magányos önálló családfő	Házaspár gyerek nélkül	Házaspár gyerekekkel	Özvegy szülő gyerekekkel
29	77	441	67

A magányos önálló családfők közt 14 nő és 15 férfi van. A nők közül 13-an özvegyek. Ők általában idősök, akiknek lehetnek külön- vagy távol élő gyerekeik. Nevük mellett nem szerepel foglalkozás vagy jövedelemforrás megjelölése. E férfiak kora igen szórta, az összeírásból nem derül ki, hogy özvegyek-e. Mindannyiuknak van foglalkozása, általában iparosok, kereskedők, házalók vagy hajhászok; saját jövedelmükből tartják el magukat.

A gyermektelen házaspárok számából nem lehet pontos termékenységi adatokat nyerni. Körükben a legfiatalabbak minden valószínűséggel egy későbbi összeírásban már gyerekekkel szereplnének. A legidősebb házaspárok nem mindegyike vehető terméketlennek. Az ő esetükben számolnunk kell azzal, hogy felnőtt gyerekeik már elköltöztek, így nem voltak számba vehetőek, vagy önálló családként megjelentek egy másik háztartásban.

A gyerekekkel rendelkező házaspárok körébe csak azok kerültek, akiknek háztartásában velük együtt élő gyerek van. Anyakönyvek hiányában nem lehet megállapítani a pontos termékenységet, hiszen pl. egy 60 éves családfőnek, akivel csak egy gyermek él közös háztartásban, lehetnek további, már önállóvá vált és elköltözött gyerekei.

Gyereket nevelő özvegy szülők értelemszerűen háztartásfők. Köztük többségben vannak a nők és nem ritka körükben az igen fiatal, több gyerekes anya. A kor és a közösségi szokásoknak megfelelően ezek a nők a későbbiekben potenciális feleségek. Az összeírásban találkozunk olyan háztartásokkal, ahol egyértelműen megállapítható a nő második házassága, melybe magával vitte előző házasságából született gyerekeit is.

2. sz. táblázat
Háztartástípusok

Háztartás magányos felmenővel	Háztartás magányos idegennel	Háztartás magányos rokonnal	Háztartás több generációval	Háztartás testvérek családjával
19	68	27	13	1

A táblázat csak azokat a háztartásokat tartalmazza, melyeknél a nukleáris családon kívül a fenti kategóriákba sorolható személyek is élnek. Néhány esetben előfordul, hogy egy háztartáson belül egyszerre találunk magányos

felmenőt (özvegy szülőt) és magányos idegent is. Ebben az esetben mindkét kategóriánál beszámítottam a háztartást. Az így kapott 128 háztartással számolva a nukleáris családokból álló pápai zsidó háztartások száma 490–500 közé tehető.

A táblázat első oszlopában szereplő magányos felmenők a családfő vagy házastársa megözvegyült szülője, aki az illető háztartás „egy kenyéren élő” tagjai közé tartozik.)

Az egyes háztartásokban élő magányos idegenek közé soroltam a családba nem tartozó, de valamilyen okból vele egy háztartásban élő személyeket. Ők többnyire az iparos, kereskedő, vagy boltos családfő legényei, segédei, szolgálk, a gyermekek tanítói¹⁸, vagy befogadott lakók¹⁹. Köztük és a családfő közt rokoni kapcsolat általában nem áll fenn.

A háztartásokban élő magányos rokonok többnyire testvérek (családfőé vagy házastársáé), ezek gyerekei, unokatestvérek.

A többgenerációs háztartásokban két esetben fordul elő, hogy három generáció lakik együtt, azaz az unokák is közös háztartásban élnek. A többi esetben két generáció együttélése állapítható meg. Ebbe az oszlopba csak azokat a többgenerációs háztartásokat soroltam, amelyekben a házas gyerek vagy unoka apja vagy nagypapa a háztartásfő.

Ide kapcsolódik a forrásban unoka bejegyzéssel szereplők esete is. Összesen 44 unokát találunk az összeírásban. Együttélésük a nagyszülőkkel több okból is következik. Ideális helyzetben az a hat gyerek van, akik házas szülőkkel és nagyszülőkkel élnek együtt. Nyolc unokát nagyszülei nevelnek. Esetükben nem dönthető el egyértelműen, hogy árvák-e vagy sem. Több esetben előfordul, hogy a házaspár gyereke mellett másik gyerektől származó unokáját is neveli, vagy hajadon lányuk gyermekét. Ez utóbbi esetben (két ilyen van az összeírásban) feltételezhető, hogy megesett lánnyal állunk szemben. További kategóriát alkotnak azok a családok, ahol az idős, általában özvegy szülő a családfő és a vele egy háztartásban élő gyerekének családja, tehát gyerekei vannak.

Szintén itt említendőek a mostohagyerekek is. A közel háromezer fős közösségben 14 főt találunk, akiket az összeírás így nevez meg. Ebből hat fő

¹⁸ Az összeírás megkülönböztet nyilvános és iskolai tanítót, valamint tanítót és „gyermektanítót”. Az összesen 21 tanító közül 16-an magántanítók lehetnek, akik a háztartásfő gyerekeit tanítják. Az összeírásban egy esetben nevelővel is találkozunk.

¹⁹ A zsidóság bevándorlásakor először általában a már az adott településen élő rokon, vagy szakmabéli háztartásába költözött. Saját ház híján albérlőként húzták meg magukat más zsidó családknál. Az összeírás egy esetben „lakosa” megnevezéssel azonosítja az egy tanító háztartásában élő tanuló ifjút, aki nincs rokoni kapcsolatban szállásadójával.

MŰHELY

---

második házasságban élő nő gyereke, ketten megözvegyült mostohaanyjukkal élnek. Hat gyerek esetében nem állapítható meg rokoni összefüggés. Valószínűsíthető második házasság 11 esetben állapítható meg: egy esetben nő, 10 esetben férfiak házasodtak újra. A legtöbb esetben a feleség jóval fiatalabb férjénél, akivel közös háztartásban élő gyerekei nem lehetnek egyben a feleség gyerekei is. Egy esetben özvegy nő és megözvegyült férfi házasságáról van szó, akik előző házasságukban született gyerekeiket magukkal viszik az új házasságba is.

A különböző család- és háztartástípusok kiszámításánál nem kapunk egymásnak megfelelő adatokat. Mindenképpen magasabb lesz a családok száma, mint a háztartásoké. A háztartásfő családi állapotától függetlenül házas gyereket külön családnak számoltam, ha további gyerekek élnek még a háztartásban. Ha pedig ilyenek nincsenek, de a háztartásfőnek van házastársa, szintén külön családként számoltam velük.)

A LAKOSSÁG KORCSOPORTOK SZERINTI MEGOSZLÁSA

3. sz. táblázat
Férfiak/Fiúk

<i>Korcsoport</i>	<i>Nőtlen</i>	<i>Házás</i>	<i>Özvegy</i>	<i>Fő összesen</i>
0-4	220	-	-	220
5-9	253	-	-	253
10-14	177	-	-	177
15-19	113	-	-	113
20-24	95	5	-	100
25-29	46	46	-	92
30-34	13	89	-	102
35-39	7	85	2	94
40-44	-	58	1	59
45-49	4	58	4	66
50-54	3	79	5	87
55-59	3	40	2	45
60-64	-	29	3	32

65–69	–	14	1	15
70–74	–	7	3	10
75–79	2	5	2	9
80–	–	3	1	4
Összesen	936	518	24	1478

4. sz. táblázat
Nők/Lányok

<i>Korcsoport</i>	<i>Hajadon</i>	<i>Házias</i>	<i>Özvegy</i>	<i>Fő összesen</i>
0–4	249	–	–	249
5–9	228	–	–	228
10–14	179	–	–	179
15–19	164	3	–	167
20–24	57	71	–	128
25–29	2	106	4	112
30–34	1	96	2	99
35–39	–	70	4	74
40–44	1	43	5	49
45–49	–	38	12	50
50–54	–	52	13	65
55–59	–	17	12	29
60–64	–	12	7	19
65–69	–	7	8	15
70–74	–	1	10	11
75–79	–	1	4	5
80–	–	1	3	4
Összesen	881	518	84	1483

A táblázatokban szereplő adatok alapján mind a férfiaknál, mind a nőknél a 20. életévet tekinthetjük a felnőttkor alsó határának. Ezen lényegében nem változtat az a tény, hogy három nő 20 éves kor alatt ment férjhez. Így a gyermekkorúnak tekinthető fiúk száma 763, a lányok 820-an vannak. A 2961 fős pápai zsidó lakosságon belül a gyermekek száma 1583, arányuk a közösségen belül igen magas: 53,46 %. (ld. 1–2. sz. melléklet)

A fentiek tükrében igen magasnak tekinthető a nőtlen férfiak száma, összesen 173. A hajadon nők 61 főt tesznek ki. A számok értékelésénél mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a nők hamarabb mennek férjhez, mint ahogy a férfiak megnősülnek. A nők és a férfiak közül is koruk alapján még sokan alapíthatnak családot. A közösségen belül a nemek kiegyenlítettsége mellett

ilyen arányú különbség mutatkozása a nőtlenek és hajadonok között mégis magyarázatra szorul. A férfiak esetében a 20–34 évesek nagyarányú nőtlenségének oka lehet, hogy körükben igen sok a többnyire Pápán kívül született iparos-, illetve kereskedő legények száma. Ők a lakosság mobilis rétegét alkotják, akik közül sokan minden bizonnyal továbbállnak tanulóéveik letelte után. Ők általában rövidebb ideje tartózkodnak a városban, és nem rendelkeznek letelepedési engedéllyel. Van példa arra, hogy néhányan pápai hajadont vesznek feleségül és a városban alapítanak családot.

A felnőtt férfi és női lakosság számát úgy kapjuk meg, ha a házások számához hozzáadjuk az özvegyek és a 20 évnél idősebb nőtlenek, illetve hajadonok számát.

5. sz. táblázat

Összes felnőtt férfi	Nőtlen férfi	Fiú	Összes felnőtt nő	Hajadon nő	Lány
715	173	763	663	61	820

A felnőtt férfi lakosságon belül a házas vagy egykor házasságban élt (mostanra özvegy) férfiak aránya 75,8 %. A női lakosságon belül a házasságban élő vagy egykor abban élt nők aránya 90,79 %. Ha figyelembe vesszük, hogy a hajadon nők között koruk alapján még sok a potenciális feleség, a pápai zsidó felnőtt nők körében csaknem teljesnek mondható a házassodás. Hacsak valamilyen fogyatékoság nem állt fenn, a korabeli szokásoknak megfelelően minden nőnek férjhez kellett menni. A férfiaknál mutatkozó nagyobb nőtlenségi arány okát fentebb már tárgyaltuk, de két esetben biztosnak mondható, hogy az illető férfi agglegény maradt. Egy 46 éves férfi örült, aki özvegy anyjával él, egy másik 23 éves néma, szintén szüleivel él.

Külön számítást végeztem a háztartásokban élő gyermekek számáról a családfő kora szerint. Itt nem csak a 20 év alatti, korábban „kiskorúnak” tekintett gyermekekkel számoltam, hanem minden személlyel, aki szülőjével él. Abban az esetben, ha a szülővel pontosan megállapíthatóan a vele élő gyereke mellett másik, távollévő gyerekétől származó unokája is vele közös háztartásban él, a termékenység pontosabb tükrözése végett még egy gyerekkel számoltam. Ugyanakkor idősebb háztartásfő esetében nem számolhattam további gyerekekkel, ha az külön él és létezésének nincs nyoma. Ezzel magyarázható, hogy a 60 év feletti családfőknél az egy gyermeket nevelők teszik ki a legnagyobb hányadot és jó néhány esetben „gyermektelen” családokkal is találkozunk.

Ha egy háztartásfővel több generáció élt együtt, az idősebb szülőt a vele élő gyermeke vagy gyermekei számával besoroltam a korcsoportja szerinti kategóriába és külön számoltam a fiatal szülőkkel is. Ők szintén a nevelt gyerekeik és koruk szerinti oszlopba, illetve sorba kerültek.

6. sz. táblázat

Gyermekek száma	Családfő kora				
	20–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60– év
0	19	18	9	17	14
1	22	40	13	24	26
2	13	37	16	19	22
3	2	38	21	16	10
4	–	21	25	21	3
5	1	20	25	17	4
6	–	8	15	16	–
7	–	1	10	7	–
8	–	–	4	6	2
9	–	–	–	1	1
10	–	–	–	1	–

JOGÁLLÁS

A magyarországi zsidóság a rendi társadalmon kívül álló, korlátozott jogokkal rendelkező, vallása és szokásai miatt elkülönülő közösségeket alkotott. Ennek ellenére gazdasági súlyát tekintve korszakunkban egyre jelentősebb szerephez jutott. Jogállásuk – az országos szabályozások ellenére – településenként igencsak eltérhetett a település jogállásának, illetve a földesúr egyéni gazdasági érdekeinek, döntéseinek megfelelően.

A Magyarországon élő zsidók országos adóként ún. türelmi adót fizettek. A Mária Terézia által az országgyűlés hozzájárulása nélkül bevezetett adót mind a zsidóság, mind a rendek sérelmezték, utóbbiak adó megajánlási jogukra hivatkozva. II. József alatt már a zsidók is katonáskodnak, ezért az eredetileg katonai hozzájárulásként szedett adóból türelmi adó lett, melyet a honi zsidóság megtűrése fejében, nem keresztény mivolta miatt fizetett. Az adó mértékének megállapítása érdekében a helytartótanács 1793-ban elrendelte a zsidóság háromévenkénti összeírását, de ez nem valósult meg. A XIX. század elejétől állandósult a zsidók panasza, mely szerint adótartozásukat nem tudják megfizetni, ezért az adó eltörlését kérték. A vármegyék támogatták ezt a törekvést, hiszen a beszedett adóból nem részesültek, pusztán a

behajtásban vehettek részt. 1828-tól a türelmi adó fizetése lényegében szünetelt. A reformországgyűléseken végighúzódo vita 1846-ban ezen adófajta eltörlésével zárult.

Az országos adó mellett a zsidóság azon része, amely nemesi telket, vagy pusztát bérelt, a vármegyének porciót fizetett, lakóhelyükön pedig földesuruknak ún. protekcionális, azaz védelmi vagy oltalompénzt.

Pápa városa az Esterházy család birtoka volt, a város helyzetét is földesúri kontraktus, illetve az urbárium szabta meg. Lakóinak jogi helyzete aszerint is tovább tagolódott, hogy rendelkezte-e polgárjoggal vagy sem.²⁰ Ebben a bonyolult jogi viszonyrendszerben a zsidóság legalább két vonatkozásban kellett igazodjon a kialakult szokásrendhez. A földesúrtól szerzett bizonyos jogok érvényesítésekor gyakran szembekerülhetett a városi polgárság érdekeivel.

Pápán a városba betelepült zsidóság jogállása abban a tekintetben is különbözött, hogy a Belső-, azaz polgárvárosban, vagy a Külsővárosban telepedett-e le.²¹ Jogállásukat tovább színezte az, hogy milyen telken, milyen jogállású házban laktak, illetve mi volt a foglalkozásuk.²²

A betelepülők a lakhatási jogért Pápán 5 aranyat fizettek. Az uradalommal kötött szerződésben a zsidó közösség jogot szerzett a hús- és kóserbor mérésre, fürdőház kialakítására.²³ Lakhatási engedélyük megszerzése egyben bármilyen foglalkozás üzését, a szabad kereskedelmi tevékenységet is jelentette számukra, azonban nem részesültek a város vámmentességre vonatkozó kiváltságaiból.

A jobbágytelekre települt zsidók ugyanazokkal az adóterhekkel tartoztak földesuruknak, mint keresztény társaik. Ők mint serialisták, házaik és földjeik után a városnak is fizettek ún. domesticát a házipénztárba, minden forint után 15 krajcárt. Az extraserialisták, akik nem a városi törvényhatóság alá tartozó telken laktak az uradalomtól haszonbérbe (árendába) vett javak után, vagy a kereskedelmi és iparos tevékenységük után adóztak. Ezen adójuk után nem fizettek a város házipénztárába. Adójukat a zsidó község szedte be és egy összegben egyenesen a vármegyei pénztárba fizette be.

²⁰ A városiak jogállásáról és a polgárjogról lásd HUDI József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). Pápa, 1995. 27–30., 71–76.

²¹ A zsidók mintegy fele 1834-ben a Belsővárosban lakott, a városrész lakosságának mintegy negyedét tették ki.

²² VeML V. 2. a. Pápa Belsőváros Tanácsának iratai, jkv. 840/1834. sz. Pápa Belsőváros összeírása.

²³ VeML IV. 1. b. 494/1848. sz.

Zsidók földesúri engedéllyel saját nevükre házat is vásárolhattak a városban, de csak kereszténytől, mely után adóztak, ez az adó azonban csak a személyüket és nem a telket illette.²⁴ Háztulajlás alkalmával a zsidók az ún. tűzi kasszába is fizettek. Az uradalomnak ezenkívül 10 aranyat, illetve ha a ház ára meghaladta az 1000 forintot, minden forint után 1 garast voltak kötelesek fizetni.²⁵ A gazdagabb zsidók a Belsővárosban, a későbbi zsinagóga körül telepedtek le. Fokozatosan a város belseje felé, a Fő tér környéki házakba költöztek háztulajdonosként vagy albérlőként. Zsidó háztartások száma 1828-as összeírás alapján: 357, azaz a háztartások 14%-a volt.²⁶ Pápán is volt a zsidók birtokában mezőgazdasági ingatlan. A házingatlannal rendelkező zsidók egy része bérbe adta házát (elsősorban hitsorsosai részére) és a bérből tekintélyes jövedelme származott.²⁷ A zsidó háztartások nagy része azonban bérelt lakásban élt, többségük a nemesség és a városi polgárok házaiban lakott.

A város próbált korlátot szabni a zsidók bevándorlásának, ezért korlátozta háztulajlásukat. A város hatósága alá tartozó kontraktuális házat csak olyan zsidó személy vásárolhatott, aki az uradalomtól letelepedési engedélyt szerzett és a vásárlók közt nem volt keresztény.²⁸ 1835-ben a Belsővárosban már mintegy 60 házat bírtak zsidók. A város kérésére az uradalom nem volt hajlandó megtiltani a háztulajlást, hiszen akkor saját jövedelmeit rövidítette volna meg. Ezért a városi tanács megtiltja, hogy zsidók megjelenjenek olyan ház árverésén, melyet korábban keresztény lakos birtokolt.²⁹

Gyakori a város panasza, hogy a zsidók csupán házuk és szántóföldjeik után fizetett adóik arányában fizetnek a városi pénztárba, személyük és mesterségük, valamint vagyonuk után fizetett adóik után nem járulnak hozzá a város házipénztár kiadásaihoz. Egyáltalán nem fizettek a város házipénztárába adót a házzal nem rendelkező, illetve zsellér zsidók, ugyanis nem adóztak a vármegyének. Ők albérlőként többnyire zsidók házában, de nem kis számban keresztényeknél laktak.

A Belsővárosi zsidóság bírói fóruma 1800-tól első fokon a városi tanács volt, addig saját eljárásuk intézte ügyeiket az úriszék közvetlen felügyelete alatt. Az itt lefolytatott eljárások után ún. bírói és hajdúpénzt fizettek a

²⁴ VeML IV. 1. b: 2586/1833. sz.

²⁵ Uo.

²⁶ BÁCSKAI Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp., 1988. 186.

²⁷ 1828-as regnicoláris összeírás.

²⁸ VeML V. 2. a. 587/1835. sz.

²⁹ VeML V. 2. a. 691/1835. sz.

városnak. A Külsőváros zsidó lakói első fokon is az uradalom joghatósága alatt állottak, peres ügyeikbe a város nem szólt bele. A kuriális telken lakó zsidók pereit szintén az úriszék előtt folytak.³⁰

A pápai városi zsidóság nem rendelkezett a pápai polgárok jogaival. Vallási intézményeit maga tartotta fenn. Bár lakhatást szereztek az uradalomtól, nem viselhettek hivatalt, nem élveztek vámmentességet, mestereik nem lehetek céhtagok.

KERESKEDŐK, IPAROSOK

A zsidó kereskedők mind számarányukat, mind a megforgatott tőkét tekintve fontos szerepet játszottak a reformkori Magyarországon. A város kereskedelmi életének minden szintjén jelen voltak. A tehetősebbek vékony rétegét alkották a tőzsérek (az összeírásokban quaestorok), akik általában gabona-, termény- és állatkereskedést folytattak és kezükön jelentős tőke halmozódott föl. Gyakran ők voltak a város, a földesúr hitelezői.³¹ A kereskedők nagy részét a helyi szükségleteket ellátó, kicsiben árusító boltosok, szatócsok képezték. Legalul a házalók, piaci árusok, kofák és alkalmi árusok helyezkedtek el.

Bácskai Vera az 1828-as országos összeírás kézművesekre és kereskedőkre vonatkozó adatai elemzésekor a városokat piacközponti funkciójuk, piacaik, vásáraik vonzáskörzete szerint 10 csoportba osztotta. Pápa várost a IV., közepesen fejlett és fejlett piacközpontok közé sorolta, melyek kézművesiparra és kereskedelme fejlett volt.³² Pápa gabona tekintetében önellátó volt, az állat- és terményforgalomnak pusztán csak gyűjtőhelye. Itt gyűlt össze a Dunántúl eladó gabonája is, melyet részben a győri és soproni kereskedők vásároltak fel, de a forgalom nagyobb részben a helyi zsidó terménykereskedők kezén összpontosult.³³ A kereskedelem a környék fuvarosainak is megélhetést biztosított. Átlagban 59 féle mesterség képviselőit találjuk meg a városban. Az 1000 főre jutó kézművesek száma átlagosan 68 fő volt, a kereskedők száma 8.³⁴ A város népességszáma a kiemelkedő kereskedelmi szerepe ellenére a korszakban stagnálást mutat. A XVIII–XIX. század fordulóján megmutatózó gyors népességnövekedés korszakunkban lelassul, sőt a né-

³⁰ VeML IV. 1. b. 125/1825

³¹ 1809-ben Krausz Salamon pápai zsidó boltos kalmár 10.000 forintot adott kölcsön a vármegyének a francia katonaság élelmezésére. VeML IV. 1. b. 63/1810. sz.

³² BÁCSKAI 1988. 21.

³³ BÁCSKAI 1988. 46.

³⁴ BÁCSKAI 1988. 44.

pesség száma csökkenni kezd. Ezzel is magyarázható, hogy piaci vonzáskörzete kisebb volt, mint pl. Győr vagy Veszprém körzete, úgy tűnik, hogy ekkor már nehezebben tudta felvenni a versenyt ezekkel a városokkal.³⁵ Pápa egyik fontos piachelye Győr volt. Az Esterházy család Pápa–Ugod–devecseri uradalmának központja, iskolái révén pedig kulturális hatása jóval szélesebb körű volt.

A zsidó kereskedők, mindenekelőtt a terménykereskedők és bőrkereskedők (ezen kereskedelmi ágakban a zsidók igen nagy arányban vannak jelen, pl. a bőrkereskedők 67%-a zsidó volt) általában a polgárjoggal rendelkező kereskedőkhöz hasonló nagyságú, vagy azt meghaladó tőkével és jövedelemmel rendelkeztek. Ott, ahol ingatlanszerzésük tiltott vagy korlátozott volt, pénzüket általában bérletbe fektették, vagy hitelbe adták. Mivel sokkal nagyobb forgótőkére volt szükségük, mint a kézműveseknek, pénzüket nem ingatlanokban, hanem áruban vagy hitelben fektették.³⁶

Pápan a zsidóság igen nagy arányban részesült a helyi és kiviteli kereskedelemről. Fokozatos nagyarányú piacszerzésük, jogosítványaik gyarapodása, egyáltalán számuk folyamatos növekedése a városi magisztrátust arra készítette, hogy megpróbálja a zsidóságot a város közös terheinek viselésébe is bevonni. 1825-ben azt panaszolják a vármegyének, hogy a zsidók az egész várost ellepték, csak a Belsővárosban több, mint 40 házat vásároltak és sokaságuk „az egész kereskedést felfalta”.³⁷ A zsidóságnak a kereskedelemben való nagyarányú jelenléte tény, de amint a céhek monopóliumát a fejlődés akadályának tekintő uradalom is látta, a zsidók tevékenysége a város és környéke kereskedelmének fejlődésére jótékony hatással van. Nagy forgalmuk munkalehetőséget jelent a pápai fuvarosoknak is. Tevékenységük nem föltétlenül áll közvetlen összefüggésben az egyes keresztény kereskedők csődjével, hiszen köztük is ugyanolyan arányban előfordul csőd.

Az 1828-as pápai összeírás mindössze két zsidó quaestort említ. Egyikük nemesi telken fekvő házban lakott. Ő hazai és külföldi termékekkel nagyban kereskedett, egy inast és két segédet tartott. A másik tőzsér ipari termékekkel kereskedett, egy öt szobás, két konyhás, kamrás, alapincézett házban lakott, istállója volt és két segédet tartott. A zsidó kalmárok száma jóval nagyobb volt (65 fő, 82,28%), akik egynegyede házalásból élt, 1/5-ük boltos kereskedő volt, 1/5-ük pedig lisztkereskedő. A többi kereskedő bőrrel, élelmiszerrel, gyümölcscsel, tollal, ronggyal, vászonnal, stb. kereskedett. Pápan a kereskedők

³⁵ BÁCSKAI 1988. 47.

³⁶ BÁCSKAI 1988. 120.

³⁷ VeML IV. 1. b. 125/1825. sz.

mintegy 70-80%-a volt zsidó 1828-ban (100 fő). A kereskedők nagy részének ekkor nem volt háza: házas zsellér volt közülük 18%, házatlan zsellér: 82%.

Húsz évvel később, az 1848-as zsidó összeírás idejére Pápán csaknem megháromszorozódott a zsidó kereskedők száma (280 fő). Segédek száma 36 volt. A kereskedőkhöz viszonyított alacsony számukból jól látható, hogy a kereskedők többsége segéd nélkül dolgozott. Legtöbb segédet a boltosok tartottak, közülük minden harmadikra jutott egy. Sajnos az összeírás nem tartalmazza az egyes családok jövedelmeit, így csak általánosságban fogalmazhatók meg az egyes típusok vagyoni viszonyai. Az összeírás megkülönbözteti a kereskedőket egymástól a kereskedett árunak megfelelően, 59 esetben azonban nem nevezi meg a kereskedés tárgyát. Ők valószínűleg alkalmi, vagy piaci árusok. Közülük mindössze hárman foglalkoztattak segédet, egyikük bolttal is rendelkezett. A kereskedést folytató zsidók közt a házalók voltak a legtöbben, szám szerint 40-en. Ők voltak a legszegényebb kereskedők, bár egyikük segédet is tartott. Számuk alapján őket követték a lisztkereskedők, akik ekkor 31-en voltak Pápán. Ez a réteg már tehetősebb volt, tevékenysége folytatásához valamicske tőkével is rendelkeznie kellett. Tevékenységük folytán ellentétben álltak a molnárcéhvel és a keresztény lisztkereskedőkkel. 1831-ben a céh a vármegyéhez fordult, panaszolván, hogy egyes zsidó kereskedők becsapják vásárlóikat, ugyanis a búzalisztet árpaliszttal keverik és azt tiszta búzalisztként adják el, vagy a lisztet más megyéből hozzák be. A céhbeli molnárok közt is akadt olyan, aki árpát őrölt a zsidóknak, őket rendszabásuk értelmében meg is büntették. Azonban a zsidók úgy járnak túl a molnárok eszén, hogy a búzát még őrletés előtt árpával keverik. A vármegye súlyos büntetés terhe mellett megtiltja a vegyes gabona őrlését és árusítását.³⁸ Nagyságrendjével ide tartozott a boltosok csoportja is. Mint említettük, nekik volt a legtöbb segédjük. Tehetőségüket mutatja, hogy a városban bolthelyiséget tudtak bérelni, nem kevesen közülük saját bolttal rendelkeztek.

A zsidó kereskedők gyakran hitelben adták a nyersanyagot a céhek vagy céhen kívüli mesterek számára. Számos adóssági, csőd és árverezési per folyt a városi magisztrátus előtt zsidó és zsidó közt, valamint zsidó és keresztény közt. Az áruhitel vagy adósság nagyságától függően különböző értékű árverezésekre került sor. Több esetben előfordul, hogy az adósság olyan nagy, hogy az adós házat árvereztetni el a város.

A kereskedők harmadik legnagyobb csoportját a bőr- és gabonakereskedők, valamint a rőfös- és gyapjúkereskedők alkották. Számuk nagyságrendje

³⁸ VeML IV.1.b: 715/1831

15-20 fő körül mozgott. Közülük csak a rófsőknek voltak segédjeik, ami feltételezi, hogy boltjuk is volt.

A zsidók közt mindössze 6 szatócsot találunk. Ugyanennyien voltak a fűszerkereskedők, továbbá találunk vas-, fa-, ló-, posztó-, üveg-, tej-, dohánykereskedőket, valamint kávést, számuk 1–6 között mozgott. Volt Pápán egy zsidó könyvkereskedő is, aki a crudá-ban megvásárolt könyveket minden bizonnyal a városban lakó két hitsorsos könyvkötőnél köttette.

Érdekes, hogy az 1848-ban mindössze egy rongyszedőt és két rongyászlégynt írtak össze. Más forrásokból tudjuk, hogy a vármegye területén, különösen Pápán nagymennyiségű rongy cserélt gazdát. A szegényebb rongyszedők nemcsak Veszprém, hanem Somogy, Baranya, Zala, Fehér és Tolna megye területén is gyűjtötték a rongyot, tőlük pedig a pápai nagykereskedők vásárolták fel, akik Sopronba és az ausztriai Franzenstahl-i papírmalomba vitték tovább. Az 1828-as vármegyei kimutatás szerint Pápáról évente 800–1000 mázsa rongyot vittek ki.³⁹ A rongykereskedés minden bizonnyal nem szűnt meg, Pápa papírmalma (az igali malom) révén továbbra is kivette részét a rongykereskedésből, azonban a technológiai váltás miatt a forgalom csökkent a negyvenes évekre.⁴⁰ A korábbi rongykereskedők valószínűleg az összeírásban kereskedőként számba vett személyek mögött húzódnak meg.

A kereskedőknél némileg korlátozottabb mozgástérrel rendelkeztek a zsidó iparúzóik, ugyanis céhen kívülként kontárnak tekintették őket és nem részesülhettek a céhprivilegiumokból. Ugyanakkor a megjelenő batyuzó, házaló zsidók versenyt jelentettek a céhek számára, akik a városi tanács és a felsőbb hatóságok segítségével próbálták őket visszaszorítani. A földbirtokosok sokszor védelmet nyújtottak a zsidó iparosoknak és kereskedőknek a céhekkel szemben, melyek privilégiumai az uradalomban nem voltak érvényesek. Érdekeiknek megfelelően regáléikat a legtöbbet ígérőknek adták bérbe és vásárolták zsidótól is. A zsidó kézművesek többsége kereskedelemmel is foglalkozott és tekintve, hogy céhszabályok nem kötötték, olyan termékeket is forgalomba hoztak, melyeket nem ők állítottak elő. Így ugyanazt az árut olcsóbban tudták adni céhbeli társaiknál.

Helytartótanácsi rendelet értelmében, ha egy zsidó kézműves alkalmas volt rá (letöltötte a vándorlási időt, remekelt) be kellett venni a céhbe. A céhek általában elzárkóztak, de például Óbudán, Máramarosszigeten felvették

³⁹ VeML IV. 1. b. 274/1828. sz.

⁴⁰ KONCZ Pál: Pápa (Igal) papírmalma. Bp., 1987. 18–19.

a zsidó kézműveseket is,⁴¹ azonban általában megtiltották nekik legény vagy inas tartását. Önálló zsidó céhalakítási kísérletekről országszerte tudunk, azonban a helytartótanács vagy a vármegye ezt rendszerint megakadályozta.⁴²

Pápán az 1848-as zsidó összeírás alapján igen nagyszámú szakmát találunk a város lakosságán belül elkülönülő zsidó társadalomban. A szakmák sokszínűsége minden bizonnyal leképezi a többségi társadalom által űzött szakmákat. A kézműves szakmák többségénél a mesterek legénnyel vagy inassal dolgoztak. Összesen 29 kézműves szakmában⁴³ 118 mester és 95 legény dolgozott.

A legnépesebb szakma a szabóké volt. 1848-ban szám szerint 34-en voltak és ugyanennyi legényt foglalkoztattak. Tudjuk, hogy közéjük számítottak a sapkakészítők is, akik szám szerint 6-a voltak és 7 legényt foglalkoztattak. Egyedül a szabók esetében tudunk arról, hogy céhet kívántak alapítani Pápán. Ez a népes közösség éppen létszámára hivatkozva kérte 1834-ben a vármegyét, segítse céhalapítási szándékukban őket, mert anélkül nem tudják megbüntetni a „hibás” mestereket, nem tudják a legényeket vándorlásra kötelezni. Hivatkoztak a helytartótanács 1805. február 5-én kelt rendeletére, mely szerint, ha valamely településen a zsidó mesterek száma annyira megnövekszik, hogy képesek céhet létrehozni és fenntartani, a királytól nyert artikulusoknak megfelelően alapíthatnak céhet.⁴⁴ 1834-ben 29 szabót neveztek meg a zsidók, akik legényt és inast tartanak, közülük 11-en németszabók, 15-en magyar, azaz pruszlikszabók, 3-an sapkások. Szükségük lenne az érdekvédelemre, mert nem tudják megvédeni magukat azoktól a jött-ment kézművesektől, akik letelepednek, és anélkül űzik a mesterségüket, hogy remekeltek volna. (Jól látható, hogy a zsidó közösségen belül is előáll az a probléma, hogy a kontárok versenye rontja a céhet ugyan nem alkotó, de a város kézművesiparában régóta résztvevő, valamilyen érdekközösséget alkotó, letelepedett zsidó kézművesek piaci esélyeit. Más tekintetben is előfordul, hogy a tehetősebb, már esetleg több generáció óta Pápán élő zsidóság óvakodik attól, hogy saját jövevény, szegény hitsorsosait befogadja.)

⁴¹ EPERJESSY Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp., 1967. 126.

⁴² EPERJESSY, 1967. 132.

⁴³ Csak néhány ezek közül: aranyműves, bádogos, ernyőkészítő, gombkötő, irhás, kenyérsütő, mészáros, nyereggyártó, olajkészítő, pálinkafőző, pék, pipás, pántlikás, sapkás, szabó, szappanos, szűcs, varga, stb.

⁴⁴ „*Judaei seu ad propriam manum, seu ad scitis sodalibus judaeis, opoficia exercere, et juvenes suos artem edocere poterunt, donec numerus eorum sufficiens fuerit, ut inter se contubernia erigere possint.*” VemL: IV. 1. b. 1681/1834. sz.

Az uradalom is támogatja a zsidó szabók céhalapítási törekvését. A vármegye – bár elvben támogatná – mégis kifogást emel, mivel a szabók közül egy sem remekelt. Utasítja őket, hogy a földesúr, mint főcéhmester felügyeletével, céhbiztos és 2–3 keresztény mester jelenlétében remekeljenek. Ha ez megtörténik, kérni fogja a vármegye a céhalapítási engedélyt és az artikulusokat a helytartótanáctól. A zsidóság azt panaszolja fel, hogy nem remekelhetnek, mivel a keresztény céh nem veszi be tagjai sorába őket és nem engedi remekelni.⁴⁵ A kísérlet elhal.

1848-ban a szabók egy része egymaga dolgozott, mások pedig egy, vagy annál több legényt is alkalmaztak. Neumann Henrik „nőruha készítő” 5 szabólegényt alkalmazott! Khón Adolfné özvegy szabó mesterné három legénnyel dolgozott.

Szintén nagyszámú szakmát alkottak az irhások, akik 20-an összesen 13 legényt foglalkoztattak. Nagy számuk összefügghet a zsidók hagyományos öltözkéivel. Figyelemre méltó a pipások közössége. Pápán két zsidó pipa gyáros is működött és minden bizonnyal ők alkalmazták a 18 pipáslegény többségét. Rajtuk kívül az összeírás számba vett még 3 pipás mestert és 2 pipakészítőt, róluk azonban nem állapítható meg, hogy önálló kézművesként vagy a „gyár” alkalmazottaiként dolgoztak.

A többi hagyományos szakmában dolgozók száma 1–5 között mozgott.

1848-ban 21 zsidó kocsmáros működött Pápán. Ők az uradalomtól kaptak kocsmáltatási engedélyt és az uradalom borát és sörét mérték. A Külsővárosban minden utcában volt legalább egy kocsmá.

A pápai zsidó közösségnek saját választott előljárósága volt, akiket egy uradalmi tisztviselő jelenlétében évente választottak: bíró, esküdtek, templomatyák, perceptor, jegyző. Őket név szerint ismerjük az 1848-as összeírásból, de a század elejéről megvannak a tisztújításokról az uradalom számára tett jelentések⁴⁶ és a vármegyéhez küldött jelentések is. A rabbi mellett segédlelkész, kántor, sakter, fürdősz működött. A pápai zsidóknak két bábájuk is volt. A közösség ispotályt is működtetett. Hat zsidó orvosról, egy seborvosról és három kórházi ápolóról tudunk. Feltételezzük, hogy a hat orvos közül többen városi orvosok is voltak egyben.

A pápai zsidó közösségen belül feltűnően magas a tanítók száma. Összesen 21 tanítót, 2 nyilvános iskolai tanárt és egy nevelőt írtak össze. Közülük sokan magántanítók voltak, kisebb részük az 1826 óta működő zsidó iskolában tanított.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MOL P1216. Az Esterházy család pápai uradalmának iratai, capsza 59. nr. 105–106.

Érdekes színfoltja az összeírásnak a hegedűművész és a zongoramester.

A fent ismertetett foglalkozási ágak értékeléséből is nyilvánvaló, hogy a pápai zsidóság esetében egy erőteljesen polgárosodott, magas civilizációs igényekkel rendelkező közösséggel állunk szemben, melyben a többségi társadalomhoz képest már ekkor, a XIX. század közepén is igen magas az értelmiségiek aránya.

A reformkor végére számát és tehetőségét tekintve is megerősödő pápai zsidó közösség 1846-ra Magyarország egyik legnagyobb zsinagógáját építette fel. A liturgikus terek tervezésénél és építésénél a közösség a vallási szokások mentén két táborra vált, mintegy előre vetítve az 1870-re bekövetkező országos szakadást a neológ és ortodox zsidóság között. A reformkori Magyarországon erősödő nemzeti öntudat a tehetősebb, polgáriasultabb pápai zsidóságra is hatással volt, akiknek a nemzethez való asszimilációs törekvései a rabbi választásban is megmutatkoztak, amikor Löw Lipótot választották rabbijukká.

MOBILITÁS

Pápa város zsidó társadalmának vizsgálatakor meg kell néznünk, milyen arányú a helyben születtek és a bevándorolt lakosok száma, illetve a potenciális elvándorlóké. Utóbbiak vizsgálata összefügg a lakosság foglalkozások szerinti megoszlásával is.

A 2961 pápai zsidó lakos többsége, azaz 2306 fő Pápán született. Ez a nagy arány egy több generáció óta itt élő stabil népességet mutat. A városba költözők száma 655 fő, arányuk a zsidóságon belül 22,1%. A beköltözők közül mindössze 37-en érkeztek Magyarország határain kívülről. (Ld. 3. sz. melléklet) A megye, illetve az ország más településeiről Pápara költözők száma 618 főt tett ki. (Ld. 4. sz. melléklet) A máshol születettek mintegy kétharmadának van letelepedési engedélye.⁴⁷ Őket mindenképpen a pápai zsidó közösség integráns részének tekinthetjük.

A városba vándorlás kiinduló pontja igen nagy szórást mutat, de dominánsnak tekinthetők a Dunántúl (beleértve az Őrvidéket is), azon belül a környező vármegyék. Természetesen nagy a száma a Pápa környéki falvak-

---

⁴⁷ További alapos elemzést kíván annak megállapítása, hogy a letelepedési engedély megadása milyen tényezőkkel függ össze. Első látásra mindenesetre állítható, hogy a beköltözéstől eltelt idő hosszúságával nincs összefüggésben. Kapcsolatban van viszont a beköltöző foglalkozásával, anyagi erejével.

ból érkezőknek is. Az Esterházy család birtokközpontjai közti vándorlás is megfigyelhető.⁴⁸

A zsidó lakosság családfőinek és a velük közös háztartásban élők foglalkozása két vonatkozásban is összefügg a mobilitással. Először is épp a zsidóság körében találjuk meg legnagyobb arányban azokat a szakmákat, melyek az illető állandó mozgását feltételezik: kereskedés, házalás, hajhászás (felhajtás), stb. Másrészt ezek és az iparosok által foglalkoztatott legények, segédek jelentik az „idegen munkaerőt”.

Az összeírás megkülönböztet legényt és segédet, egy esetben inast. A legények száma 117, a segédeké 37. Arányuk a férfi lakossághoz képest 10,48%.

7. sz. táblázat

A legények megoszlása családi állapot és származás szerint

<i>Idegen legény család nélkül</i>	<i>Idegen legény családdal</i>	<i>Pápai legény család nélkül</i>	<i>Pápai legény családdal</i>
62	28	7	20

8. sz. táblázat

A segédek megoszlása családi állapot és származás szerint

<i>Idegen segéd család nélkül</i>	<i>Idegen segéd családdal</i>	<i>Pápai segéd család nélkül</i>	<i>Pápai segéd családdal</i>
26	1	6	2

A család nélküli idegen legények és cselédek munkaadójukkal közös háztartásban élnek. A családdal rendelkezők általában önálló háztartásban, vagy ha például feleségük pápai lakos, annak családjával élnek. A pápai család nélküli legények, illetve segédek többnyire fiatal fiúk, akiket szintén munkaadójuk háztartásához sorolt az összeírás. A családos legények körében sok a középkorú családfő, aki önálló háztartásban él családjával. A legények másik része általában szüleivel élő fiatal fiú. Az egyetlen inas pápai lakos, 15 éves, szüleivel él.

Mint a táblázatokból látható, az idegen nőtlenek aránya a legnagyobb a legények, illetve segédek körében. Ez alátámasztja a családi állapot és életkori megoszlásnál korábban elmondottakat.

⁴⁸ Uradalmi gazdasági iratok vizsgálata számos összefüggésre fényt derítene, pl. építkezések, hitelezés, hiányszakmák, stb.

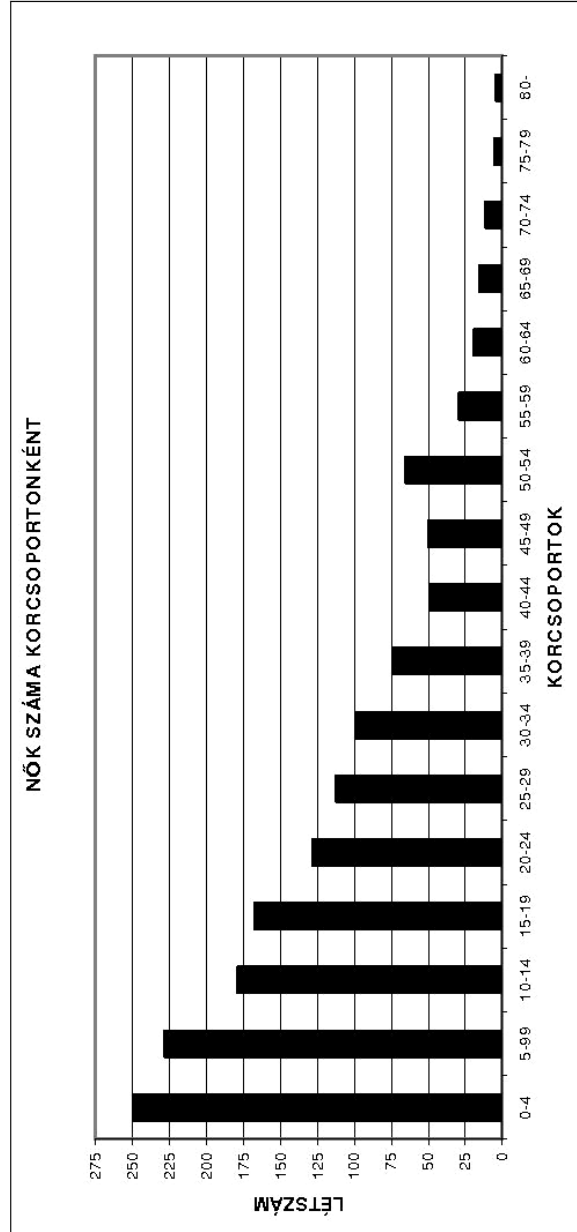
Összefoglalóan megállapítható, hogy a pápai zsidóság mind demográfiai, mind pedig társadalmi szerkezeti jellemzői alapján 1848-ban életképes, fejlődőképes, szigorú belső önszabályozású, erősen szervezett társadalmi csoportot alkotott. Ez a csoport teljes mértékben kitöltötte az uradalom által biztosított jogi és gazdasági kereteket. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a korlátozott jogállású magyarországi zsidóság általános helyzetéhez képest a pápai zsidóság – mivel érdekei gazdasági tekintetben gyakran egybeestek az uradalméival – sokkal szabadabban fejlődhetett.

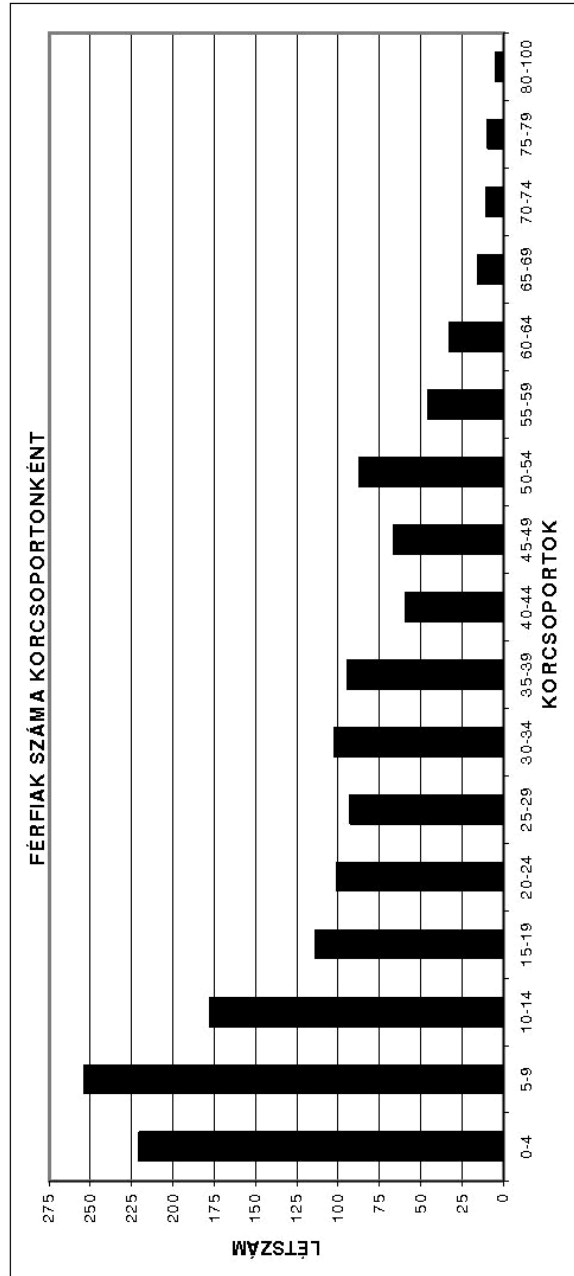
Löw Lipót pápai rabbi

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet

2. sz. melléklet

3. sz. melléklet
Külföldi bevándorlók

Terület	Bevándorlók száma
Csehország	11
Morvaország	11
Lengyelország	9
Ausztria	2
Galícia	1
Horvátország	1
Oroszország	1
Poroszország	1
Összesen	37

4 sz. melléklet
Mobilitás

Vármegye	Születettek száma
Veszprém	168
Győr	71
Vas	63
Zala	43
Sopron	35
Pest-Pilis	26
Komárom	25
Somogy	24
Tolna	23
Pozsony	18
Fejér	13
Szolnok	7
Moson	6
Szepes	6
Baranya	4
Borsod	4
Szabolcs	4
Nógrád	3
Trencsén	3
Zemplén	3
Abaúj-Torna	2
Arad	2
Bereg	2
Csongrád	2
Esztergom	2
Heves	2
Nyitra	2

MŰHELY

Bihar	1
Gömör	1
Szatmár	1
Temes	1
Ung	1
Varasd	1
Azonosíthatatlan helységekből	54
Összesen	618

5. sz. melléklet

A pápai zsidóság körében előforduló szakmák

Foglalkozás	Szám	Legény/Segéd/inas
Kereskedő	59	19
Hajhász	42	
Házaló	40	1
Szabó	34	34
Lisztkereskedő	31	
Boltos	29	7
Kocsmáros	21	3
Rőfös kereskedő	21	4
Tanító	21	
Irhás	20	13
Napszámos	17	
Gabonakereskedő	16	
Bőrkereskedő	14	
Portékás	12	
Gyapjúkereskedő	10	
Lókereskedő	10	
Dohánykereskedő	6	
Fuvaros	6	
Fűszerkereskedő	6	
Orvos	6	
Sapkás	6	7
Szatócs	6	
Varga	6	12
Kenyérsütő	5	
Pipakészítő	5	
Mészáros	4	3
Segédlelkész	4	
Divatárus	3	1
Ernyőkészítő	3	
Gyáros	3	
Izraelita község szolgája	3	

Kávés	3	
Pipás mester	3	1
Posztókereskedő	3	
Szivarkészítő	3	
Szűcs	3	1
Üveges	3	
Bába	2	
Bádogos	2	
“cigáró készítő”	2	
Dohánymetsző	2	
Festő	2	
Kézi munkás	2	
Könyvkötő	2	1
Könyvvivő	2	
Nőiruha készítő	2	
Nyilvános iskolai tanár	2	
Pálinka gyáros	2	
Pálinkafőző	2	2
Pipa gyáros	2	18
Szolgáló	2	
Vaskereskedő	2	
Vendéglős	2	
Aranyműves	1	
Éneklő	1	
Esztergályos	1	
Fakereskedő	1	
Gombkötő	1	2
Gyermek nevelő	1	
Hegedűművész	1	
Iskolaszolga	1	
Izraelita község jegyzője	1	
Kántor	1	
Kártyajátékos	1	
Készruha kereskedő	1	
Kocsis	1	
Kofa	1	
Koldus	1	
Kórházi ápoló	1	2
Kőfaragó	1	
Könyvkereskedő	1	
Meleg fürdőkészítő	1	
Nyereggyártó	1	
Olajkészítő	1	
Pántlikás	1	
Pecsetvágó	1	
Pék	1	

MŰHELY

Rongyász/rongyszedő	1	2
Ruhakereskedő	1	
Sakter	1	
Savanyúvíz kereskedő	1	
Seborvos	1	
Serfőző	1	1
Sörmérő	1	
Szappanos	1	
Szőrösbőr kereskedő	1	
Tejkereskedő	1	
Üvegkereskedő	1	
Varrónő	1	
Zongora mester	1	
Kalmár	–	2

SUMMARY

RÉKA JAKAB

The Jewish Community of Pápa in the First Half of the 19th Century

The mass settlement of Jewish people into Hungary began in the 18th Century and it continued throughout the 19th Century. There were 240.000 Jewish people registered in 1840. It was Count Ferenc Esterházy who gave a safe-conduct to the first Jewish family in Pápa on May 10, 1748. The community amounted to 2961 people according to the census taken in 1848. Based on this census and other sources, the essay gives an account of the local Jewish community of Pápa. The solidity of their situation is shown by the fact that in 1848 77,9% of them were born in Pápa and the rest of the Jewish residents came from the neighbouring villages. There were only 37 people coming from abroad. An average 5 people lived in a household. All the four categories of the Peter Laslett typology could be found among the households, but most of them represented the type referred to as „a couple with children” (441). Jewish people played a decisive role in the economic life of the town: 280 tradesmen offered for sale their goods, 118 craftsmen with 95 apprentices represented 29 trades. Seven doctors and 23 pedagogues provided the community with a high level of civilization.